

МАҲМУД Қошғарий Маҳмуд ибн ал-Хусайн ибн Муҳаммад ал- Қошғарий (11-асрда яшаган. Туғилган ва вафот этган йили номаълум) Маҳмуд Қошғарий туркшунослик илми ривожига катта ҳисса қўшган йирик мутафаккирдир. У Баласоғунда туғилди, шу ерда таҳсил кўрди. Мавжуд маълумотларга қараганда, Маҳмуд Қошғарий илмнинг турли соҳалари, хусусан, араб ва турк тиллари, форс адабиёти билан шуғулланиб, уларни пухта эгаллаган эди. Айниқса, Маҳмуд Қошғарийнинг туркий тилларни ўрганишдаги хизмати беқиёсдир. У тил соҳасида ўзининг машҳур асарини ёзишдан олдин жуда катта ҳудудда яшаган туркий халқларнинг тили, урф-одати, турмуш тарзи, касбкори, оғзаки ижоди ҳақида бир неча йиллар мобайнида маълумот тўплади. Маҳмуд Қошғарий туркий тилларни ўрганишга бағишланган 2 та асар ёзиб қолдирган. Шулардан бири “Жавоҳируннахв фий луғотит турк” (Туркий тилларнинг нахв (синтаксис) қоидалари) номи билан юритилган. Лекин бу асар шу вақтгача топилгани йўқ. Унинг бизгача етиб келган машҳур асари “Девону луғотит турк” (“Туркий сўзлар девони”), деб аталади. Асар туркий қабила ва халқларнинг тили, лексикаси, фонетикаси, морфология ва диалектологияси ҳақида бой материал беради. “Девони луғатит турк” китоби фақат луғатшунослик, тилшуносликка бағишланган рисола бўлибгина қолмасдан, у ўша даврдаги ижтимоий-сиёсий ҳаёт тўғрисида ҳам маълумот беради. Девонга кирган қимматли ва ибратомуз ҳикматларда таълим-тарбия, хулқ-одоб, илм-фан тўғрисида қимматли фикрлар мавжуд. Маҳмуд Қошғарий ўз китобида инсонларга яхшилик қилиш, ўзаро ҳурмат, меҳр-шафқатли бўлиш, ўзгаларга хайр-эҳсон қилиш каби фазилатлар ҳақида батафсил сўз юритади. У аввало яқинларга, айниқса, қариндош-уруғларга, қўни-қўшнилarga яхшилик қилиш, сўнгра бошқаларга яхшилик қилиш лозимлигини уқтиради. “Халққа яхшилик қил, - дейди мутафаккир, - яхшиликни сув тагига ташласанг-да, сув устида кўрасан”. Маҳмуд Қошғарийнинг илмий мероси ҳозиргача ўз аҳамиятини сақлаб қолмоқда. **Фалсафа луғатидан**

Маҳмуд ибн ул-ҳусан ибн Муҳаммад Қошғарий – (XI асрда яшаган, туғилган ва вафот этган йили номаълум) ўрта осийлик машҳур олим, туркшунослик илми ривожига катта ҳисса қўшган йирик мутафаккирдир. У Баласоғунда туғилди, шу ерда таҳсил кўрди. Мавжуд маълумотларга қараганда, Маҳмуд қошғарий илмнинг турли соҳалари, хусусан, араб ва турк тиллари, форс адабиёти билан шуғулланиб, уларни пухта эгаллаган. Айниқса, Маҳмуд қошғарийнинг туркий қабилалар тилларини ўрганишдаги хизмати беқиёсдир. У тил соҳасида машҳур асарини ёзишдан олдин жуда катта ҳудудда яшаган туркий халқларнинг тили, урф-одати, турмуш тарзи, касб-кори, оғзаки ижоди ҳақида бир неча йиллар мобайнида танилди, материал тўплади, бутун Мовароуннахр, Хоразм, Бухоро, Фарғона, Юқори Чинни кезиб чиқди. Умуман олганда, Маҳмуд қошғарий туркий тилларга бағишланган 2 та асар ёзиб қолдирди. Шулардан бири «Жавоҳир-ун-нахв фи луғотит турк» («Туркий тилларнинг нахв (синтаксис) қоидалари») номи билан юритилган. Лекин бу асарлар топилгани йўқ. Унинг бизгача етиб

келган машхур асари «Девону луғатит турк» («Туркий сўзлар девони») деб аталади. Асар турли қабила ва халқларнинг тили, лексикаси, фонетикаси, морфология ва диалектологияси ҳақида бой материал беради. У, айниқса, тил тарихи билан шуғулланувчи олимлар учун қимматбаҳо манба бўлиб хизмат қилади. Шу асар орқали Ўрта Осиё халқлари қадимги авлод-аждодлари, қабилаларининг тиллари тўғрисида муайян тасаввурга эга бўлишади. Шунининг алоҳида таъкидлаш лозимки, «Девону луғатит турк» китоби фақат луғатшунослик, тилшуносликка бағишланган асар бўлибгина қолмасдан, балки у ўша даврдаги ижтимоий-сиёсий ҳаёт тўғрисида ҳам маълумот беради. Унда XI асрда яшаган қабилаларнинг тарихи, қабилалараро кураш, халқнинг зулм ва мавжуд феодализм тузум тартибларига қарши норозилиги ўз ифодасини топган. Девонга кирган ибратли ва ҳикматли ибораларда таълим-тарбия, ҳулқ-одоб, илм-фан ҳақида ҳурфикрли ғоялар мавжудки, бу Маҳмуд қошғарий ўз замонасининг илғор мутафаккири бўлганлигидан далолат беради. Хусусан, унда Маҳмуд қошғарий кишиларни меҳнат қилишга, яхшиликка ундайди, ёмонликни қоралаб, илм ва ҳунар соҳибларини эъзозлайди, улардан ибрат олишга чақиради. У жамиятдаги салбий иллатлар—фитна, таъмағирлик, ифвогарлик, мағрурлик, бойлик кетидан қувийиш, бахиллик ва бошқаларга қарши чиқади. Маҳмуд қошғарий бу асарида инсонларга яхшилик қилиш, ўзаро ҳурмат, меҳр-шафқатли бўлиш, ночорларга ҳайр—эҳсон қилиш каби фазилатлар ҳақида батафсил сўз юритади. У, айниқса, аввало кўшниларга, сўнгра бошқаларга яхшилик қилиш лозимлигини уқтиради. «Халққа яхшилик қил,— дейди мутафаккир,— уни сув остига ташласанг-да, уни сув устида кўрасан». Аллома эл-юрт орасида ўзаро ҳурмат, оқибат, бир-бирига ёрдам бериш, юксак инсоний фазилатлар ва илмга эътибор камайиб кетаётганлигидан зорланади ва ўтмишини кўмсайди. У туркий элатларнинг афсонавий қаҳрамони Афросиёб Алп Эртўнгга даврини мукаммал давр деб ҳисоблайди. «Замон озди, заифлар, бемазалар кучланди. Замон аҳли (одамлар) Афросиёбнинг вафот қилиши билан фазилатдан маҳрум бўлдилар». Бу ўринда шунини қайд қилиш лозимки, Маҳмуд қошғарий Афросиёбни паҳлавон, баҳодир сифатида тасвирлайди. Зероки, қошғарийнинг ёзишича, Тўнга—шер ботир, баҳодир, филни ўлдирувчи кучли ҳайвон. Баъзи бир манбаларда, у золим подшоҳ деб тасвирланса, бошқаларида афсонавий шахс қилиб кўрсатилади. Аслида эса, Афросиёб қорахонийлар давлатининг ҳукмдори бўлиб, оғир жанг натижасида Эронни қўлга киритади, уни кўп йиллар мобайнида бошқаради. У ўзининг доимий турар жойи қилиб қошғарни танлаган эди. Юсуф Хос ҳожиб ва Маҳмуд қошғарий ўз асарларида бой материаллар асосида уни моҳир давлат арбоби эканлигини кўрсатганлар, жанглардаги қаҳрамонлигини ишончли тарзда тасвирлаб, таржимаи ҳолини берганлар. Бу эса Афросиёб тарихий шахс эканлигидан далолат беради. Маҳмуд қошғарий ўз асарларида кишиларни ўзаро ҳурматга даъват қилади: «Кўлдош (сухбатдошинг)ни ҳурмат қил, яхши муомалада бўл, қаршилиқ қилиб, уни ташлаб, бошқа билан бўлма. Уйдаги товукни боқолмай, қочирсанг, дурраж (сахродаги ёввойи қуш)ни боқаман деб овора бўлма»,— деб ёзади у. Мутафаккирнинг

«Девон»ида бахилликни, таъмагирлик ва очкўзликни қораловчи, мол-дунёга берилиб, инсонийликни унутган кимсаларни фош қилувчи фикрлар мавжуд. Унинг айтишича, инсон молу дунёга ҳаддан ортиқ берилиб кетса, унинг ахлоқи бузилади, яхши фазилат, гўзал хислатларидан маҳрум бўлади. Шунинг учун тўпланган бойликни у селга ўхшатади. Молу дунё сел каби келадию кетади. «Бор молингни севасан, унга қамроқ севин, чунки у сендан (қўлингдан) чиқиб кетиши мумкин. қўлингдан кетган нарса учун қайғурма, унга озроқ ачин, сенга (қўлдан кетган) қайтиб келмайди»,— дейди Маҳмуд қошғарий. Адибнинг «Девон»ида, булардан ташқари, илм-фан ва касб-хунарни эгаллаш тўғрисида теран фикрлар мавжуд. У илм-фаннинг жамиятда тутган ўрнини чуқур идрок этади, инсоннинг юксак фазилати, деб ҳисоблайди. Мутафаккир илмни хулқ-одоб ва таълим-тарбия билан чамбарчас боғланган ҳолда талқин қилади. Лекин ўша замонда илм хор бўлганлигидан, билимдонларнинг турмуши ёмонлашаётганидан нолиб, қуйидагиларни ёзади: «Билимдонларнинг аҳволи ёмонлашди, замон уларни ташлаб азоб берди, хаттоки, одоб, фазилат гўштлири бузилди, сасиди. Заифликдан ерга тегиб судралмоқда». Лекин шунга қарамасдан, у кишиларни ва ўз фарзандини билим сирларини эгаллашга тинмай чақирди. «Ўғлим, сенга мерос қилиб эзгу хулқ, одобни қолдираман. Агар илмли, ақлли одамларга йўлиқсанг, уларга яқинлаш, улардан фойдалан». Унинг фикрича, илм ўрганувчи кибр-ҳавога берилмаслиги, мақтанмаслиги, такаббур бўлмаслиги, камтар ва хулқ-одобли бўлиши даркор. Маҳмуд қошғарий билимдонликни улуғлади, билимсизлик, жоҳиллик ва нодонликни қоралади. У ўғлига мурожаат қилиб, фақат билимдон одамлар билан муомала қилишни, уларнинг панд-насиҳатларига қулоқ солиб, ҳикматларини ўрганишга чақирди. «Илмли, ақлли одамларга яхшилик қилиб, сўзларини тингла, илмларни, ҳунарларни ўрганиб, амалга ошир», — деб таъкидлайди адиб. Юқоридаги фикрлардан кўриниб турибдики, Маҳмуд қошғарий нафақат тил ва адабиёт, жуғрофия, тарих соҳасида бой фикрлар берибгина қолмасдан, балки илк ислом даври ижтимоий-фалсафий ва ахлоқий фикри соҳаси бўйича ҳам қимматли маълумотлар беради. Унинг бу борадаги ғоялари ҳозирги мустақиллик шароитида ҳам баркамол инсонни тарбиялашда муқим аҳамиятга эга.